

Соціальна структура і трансформації: пам'яті Т.І.Заславської

Я не тішу себе надією, ніби нам вдасться зрештою дати певну суму тверджень, що достатньо повно характеризуватиме роль і місце Тетяни Іванівни у становленні та перспективах нашої науки. Але пустопорожніх констатацій спробуймо уникнути, підтримуючи розмову про постать ученого, яка стоїть сама по собі і відособлено, осторонь новомодних інтелектуальних течій — доля вочевидь небагатьох.

Для мене особисто три обставини конституують її наукову репутацію. По-перше, неперервне співвіднесення теорії з емпірією, зацікавлене запитання, звернене до емпірії, і постійна схильність коригувати концептуальні будови. По-друге, здатність, почасти, можливо, вроджена, але й, особливо після 1970-х років, свідомо нею культивована, — здатність утримувати в полі наукового зору неоднорідні множини в усій складності відносин і зв'язків між ними, інституціонально і культурно зумовлене спільне існування несхожих людей, що його ми не дуже точно називаємо “суспільством”. По-третє, подання як кінцевих продуктів досліджень не лише переконливих відповідей, а й виявлених проблемних ситуацій, що стимулюють подальший пошук і роздуми, знак істинно професійних взаємодій між ученим і його об'єктом.

Починаючи від “Новосибірського маніфесту” Тетяна Іванівна відкрито обмірковує можливості виходу із закостенілої конструкції на ім'я “соціалізм” з його неприкритою зневагою до потенціалу позитивної дії індивідів і груп. Звідси її сталий інтерес до центральної проблематики процесів трансформації — соціальної структури суспільства в рамках діяльнісно-структурного підходу. І тут ми маємо дивовижний приклад того, як належить працювати в науці, не притлумлюючи гуманістичної тональності. Спершу визначається ситуація, що склалася після різного роду суспільно значимих перетворень. Потім перелічуються основні внутрішньо неоднорідні структурні елементи і дається їхня номенклатура (нагадаю — 4 верстви і 14 груп). Ці елементи, по-перше, є дійовими інстанціями і, по-друге, їм приписано якісь ресурси й можливості (Тетяна Іванівна називає їх “потенціалом”), сили і засоби позитивного творення, такі собі генії соціальної ефективності. Саме в її працях, наскільки мені відомо, необхідність нової соціальної оптики з більшою, ніж раніше, розподільною здатністю була обґрунтована найбільш акцентовано і наполегливо. Виявлено також найзагальніші передумови “включення” потенціалу, правила звільнення цих геніїв для виконання роботи, для якої вони начебто призначені. Після цього створена конструкція знову співвідноситься зі спостережуваними фактами і подіями на предмет достовірності та істинності — так створювалася знаменита схема соціальних перетворень, конструкція наскільки пояснювальна, настільки ж означальна щодо перспективних “полів” емпіричних розвідок.

Дуже показові в цьому плані як стаття “Соціоструктурний аспект трансформації російського суспільства”, опублікована в часопису “Соціологічні дослідження” (2001, № 3, с. 3–11), так і узагальнений емпіричний аналіз соціальної структури Росії за матеріалами ВЦДГД у середині 1990-х років.

Наприкінці згаданої статті констатується, що елементи структури діють безвідносно до своїх “потенціалів”, а надії слід було б покладати на еліти, але їй особисто, з огляду на вже увиразнені тренди трансформації російського суспільства, це видається безперспективним. Звісно, легко, особливо по завершенні першого десятиліття чергового століття, розчутити обертони розчарування: перебіг речей помітно відхиляється від преферентного і бажаного.

І от що, до того ж, це може означати: соціальна структура набуває якогось нового стану, проте наскільки свідомо, це треба буде вивчати. Дослідник, дотримуючись правил і принципів структурного аналізу, фіксує соціальні верстви і категорії, але на питання про те, чи складаються вони у структуру, тобто в усталене мережеве чи ієрархізоване утворення, що має на меті суцільне благо на засадах економічної ефективності, існує, напевно, негативна відповідь. Адже на позір, і не виключено, що за суттю спільноти відносно незалежні одна від одної, що додає неймовірності спільного буття нових відтінків. Володіючи рухливістю з деякими рівнями свободи у просторі ризиків і невизначеностей, вони, інкапсулюючись, утворюють “соціальну піну”, агрегатний стан без форми, одночасне, але глибоко розділене співіснування, в якому знайдеться місце агресивній взаємній ворожнечі і холодній міжгруповій байдужості, де, зрештою, наявні також виміри простору, придатні для того, щоб домовлятися, а в ідеалі — щоб надихати одне одного. Однак у складі “піни” само- або примусово ізольовані колективні анклавні не діють, орієнтуючись на значимих інших, тобто стратегічно, як про це свідчать емпіричні спостереження у вітчизняних і деяких суміжних географічних межах. Справи такі, начебто властиві їм генії перспективної соціальної ефективності раптово знеслилися, причому про співпричетність або зобов'язувальну спів-відповідальність можна лишень здогадуватися, але не твердо знати. Інший “експерт”, ознайомившись із такими висновками, покvapиться з вердиктом про термінальний стан структури і суспільства, переддень соціального краху, а інший, менш радикальний, заявить: реальність явно абсурдніша і тривіальніша за наші термінологічні побудови.

Тетяна Іванівна завжди була далека від цих, фальсифікаторських за змістом, алармізму й інтелектуальної анемії. Вихідний засновок усієї її наукової праці, як мені видається, полягає в тому, що суспільство загалом і вся його морфологія перебувають у метастабільному стані: вони принципово переводяться в інший метастабільний стан і не схильні до саморозпаду — таку подію застосовно до основних форм людського співжиття вона рішуче залічує до розряду неможливих. Але тоді вченому просто непристойно обмежуватися посиланням на те, що наочні геометричні фігури або ієрархії, наявні в текстах статей про стратифікацію, спотворюють реальність або неналежним чином її репрезентують, що втілюється в непередбачуваних трендах. Слід з'ясувати, чому соціальна структура не набуває усталеної агрегатної форми, тобто не стає структурою. Якими є інституціональні причини відключення позитивного потенціалу дії груп за збереження метастабільного стану? Чи можна виправити таку ситуацію; може, вона здобула статус непорушного екзистенціалу, що подовжує умови життєдіяльності індивідів і спільнот? Такими є три як мінімум питання, пошук відповідей на які фак-

тично Тетяна Іванівна запропонувала наступному поколінню дослідників структури і нерівностей.

Ті, хто пішов, хто кращий за нас, вручили нам настільки багато, що в щирості з ними не зрівнятися. Але тільки продовжуючи в тому самому дусі, можна не охолонути остаточно до культури наукової праці в суспільствознавстві і бодай щось протиставити постійній тенденції її знецінювання.

*СЕРГІЙ МАКЕЄВ,
доктор соціологічних наук, професор,
завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України*